

Inha' in Islamic Manuscripts

  Mojtaba Mojarad¹

Submitted: 08-10-2022 Revised: 08-10-2022 Accepted: 15-10-2022 Published: 21-03-2023 pp.25-38

Abstract

Objective: In many manuscripts written in Islamic civilization, we see terms that the audience of the manuscripts understood, but their original meaning has gradually been forgotten or has become an obscure term. One of these terms is Inha' that is a kind of textual attempt in Islamic civilization. In this article, we will try to describe this term.

Methodology: First, their literal and customary meaning of Inha' has been analyzed. This analysis is based on Arabic dictionaries as well as uses of the word of Inha' in ancient Islamic texts in Persian and Arabic. In the second stage, examples of ancient Islamic manuscripts in which the term is used are examined. These manuscripts are generally kept in important centers and libraries in both Iran and Turkey. The analysis of the information obtained from the manuscripts reveals Inha's meanings and uses in Islamic manuscripts. Our method of study was based on the historical and semantic evolution of the term in manuscripts

Findings: The results of the analysis of ancient manuscripts show that the term Inha' was originally used to convey the message. The term was gradually used to refer to textual traditions, beginning in about the sixth century AH. The findings of our study show that in the seventh and eighth centuries AH, this term became widespread among Muslim scholars and found different meanings. After the eighth century AH, Inha' became very popular and became a well-known term, though with different uses, in the field of textual research. In general, the term of Inha' represents three specific uses: first, the approval of the manuscript; in these cases, Inha's notes mean that the manuscript has been reviewed. Second means editing the manuscript; in these cases, Inha's notes means that the person or persons have read and edited the manuscript. The third meaning that is more recent is the concept of description and interpretation of the manuscript text. In these cases, the person who writes the Inha' note either describes the manuscript himself or states that another person has described the manuscript.

Conclusion: For editing classical texts one should pay attention to Inha's notes. These notes can help the researcher understand the value of manuscripts more accurately. Paying attention to the Inha's can also improve our views on Islamic Codicology. The most important result of this paper is to show how the word of Inha', as it enters the discourse of codicology and textual criticism, becomes a semantic evolution and gradually becomes ubiquitous.

1. Associate Professor of the Department of Persian Language and Literature. Kausar University. Bojnurd. North Khorasan. Iran. - mojarad_mojtaba@yahoo.com

Studies

Original Paper

Report and Review

Keywords

Codicology, Inha', Islamic civilization, textual criticism, man manuscript.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by Journal of Codicology and manuscript research. This is an open-access. paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

References

- Ahmad, Ahmad Ramadan (1985 AD). *Al-Ijazat wal-Tawqi'at al-Mukhtasutah fi 'Ulum al-Naqliyyah wa 'Aqliyyah*. Cairo: Egyptian Antiquities Commission.
- Amadi, Abu al-Husayn Ali ibn Muhammad (704). *Al-Ahkam fi usul al-Ahkam*. Manuscript no. 12521 preserved in the library of Grand Ayatollah Marashi Najafi. Qom. Written in 704 AH.
- Dehkhoda, Ali Akbar (1377). *Dictionary*. Tehran: Tehran University Publishing and Printing Institute.
- Farahidi, Khalil ibn Ahmad (1410 AH). *Kitab al-Ain*. Researched by Dr. Mahdi al-Makhzoumi and Dr. Ibrahim al-Samaraei. Qom: Dar al-Hijra Foundation.
- Hamadani, Muntajab al-Din Abu al-Azz (742 AH). *Al-Farid fi Arab al-Quran al-Majid*. Manuscript number 183 of the Hamidiyya collection in the National Library. Istanbul. Date of writing: Muharram 742 AH.
- Ibn Atayqi Hilli, Kamal al-Din (786). *Sharh Nahjul al-Balagha*. Manuscript no. 381 preserved in the library of the Namazî Madrasa. Khoy. Written in 786.
- Ibn Fahd Hilli, Jamal al-Din Abu al-Abbas Ahmad bin Muhammad (812). *Al-Muhdhab al-Bare fi Sharh Muhsaqat al-Nafi'*. Manuscript number 6736 preserved in the Central Library and Documentation Center of the University of Tehran. Tehran. Date of writing: Sunday, 21 Sha'ban 812 AH.
- Ibn Hibban, Abu Hatim Muhammad ibn Hibban (b.e.). *Al-Musnad al-Sahih ali al-Taqaassim wa al-Anwaa*. Manuscript no. 524 of the Faydullah Effendi collection in the Millat library. Istanbul.
- Ibn Manzur, Muhammad bin Makram (1414 AH). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar Sadr.
- Ibn Mutahir Hilli, Hassan ibn Yusuf (715). *Nahj al-Mustarshidin fi Usul al-Din*. Manuscript number 10964 preserved in the British Library, a copy of which is kept at the Islamic Heritage Revival Center. London. Date of writing: 18 Dhu al-Hijjah 715 AH.
- Ibn Qutaybah, Abu Muhammad Abdullah ibn Muslim (b.e.). *Adab al-Katib*. Manuscript no. 274 of the Hafid Effendi collection in the Sulaymaniyah library. Istanbul. Written in the 6th century or earlier.
- Khatib Baghdadi, Abu Bakr Ahmad bin Ali (1974 AD). *Taq'eed al-Ilm*. Researched and edited by Yusuf al-Ash. Bija: Dar Ihya Sunnah al-Nabawiyah.
- Kikau ibn Iskander, Ansr al-Ma'ali (1383). *Qaboos-nameh*. Edited and revised by Gholamhossein Yousefi. Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub (Bita). *Al-Kafi*. Manuscript number 14419 preserved in the Library of the Islamic Consultative Assembly. Tehran.
- Mayel Heravi, Najib (1381). *History of Manuscript Editing and Critical Editing of Manuscripts*. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Mojard, Mojtaba (1396). *Tradition of Text Editing in Post-Islamic Iran*. Tehran: Hermes.
- Mojard, Mojtaba, Yahaghi Mohammad Jafar (1393). "Analysis of the Term Suspension in Manuscriptology Based on the Endings of the Manuscripts of the Safineh of Tabriz

and Several Other Manuscripts". National Studies in Library and Information Organization. Volume 25. Issue 4: 75-87.

- Nasrallah Monshi, Abu al-Ma'ali (1383). Translation of Kalila and Dimna. Edited and explained by Mojtaba Minoui Tehrani. Tehran: Amir Kabir.
- Raghīb Isfahani, Hussein bin Muhammad (1412). Al-Mufradat fi Gharib al-Quran. Researched by Safwan Adnan Davudi. Damascus/Beirut: Dar al-Shamiyah/Dar al-Ilm.
- Safari Aq Qala, Ali (1391). Manuscriptology (Manuscriptology Research of Persian Manuscripts). With an introduction by Iraj Afshar. Tehran: Miras Maktoob.
- Sarakhsi, Razi al-Din bin al-Ula (717). Al-Muhait al-Razavi. Manuscript number 959 of the Fayzullah Effendi collection in the Mellat Library. Istanbul. Date of writing: Saturday, 17 Ramadan 717 AH.
- Tabari, Muhammad bin Jarir (Bita). Tarikh al-Tabari. Manuscript number 1045 in the Koperlu collection of the Sulaymaniyah Library. Istanbul.
- Turahi, Fakhr al-Din (1375 AH). Majma' al-Bahrain. Researched by Sayyid Ahmad al-Husseini. Tehran: Al-Muktab al-Murtazawiyah.
- Tusi, Abu Ja'far Muhammad ibn Hassan (650). Manuscript of Al-Khalaf fi al-Ahkam, number 12501, preserved in the library of Grand Ayatollah Mar'ashi Najafi. Qom. Date of writing: 650 AH.
- Tusi, Abu Ja'far Muhammad ibn Hassan (699). Manuscript of Nihayyah al-Ahkam, number 2727, preserved in the library of the Islamic Consultative Assembly. Tehran. Date of writing: Saturday, the 15th of Ramadan, 699 AH.

doi **انتهاء در دستنویس‌های اسلامی**مجتبی مجرد^۲

از صفحه ۲۵ تا صفحه ۳۸ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۱۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۷/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۲۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۱/۰۱

چکیده

دستنویس‌هایی که در گستره تمدن اسلامی کتابت شده، اصطلاحاتی دارد که به تدریج معنای اصلی برخی از آن‌ها فراموش شده و یا به شکل یک واژه نامفهوم و تزیینی درآمده است. انتهاء یکی از اصطلاحات کلیدی نسخه‌شناسی اسلامی است که به تلاش‌های متن‌پژوهانه مسلمانان اشاره دارد. در این مقاله نخست معنای لغوی و عرفی انتهاء واکاوی شده، سپس نمونه‌هایی از دستنویس‌های کهن اسلامی که این اصطلاح در آن‌ها به کار رفته مورد بررسی قرار گرفته است. این دستنویس‌ها عموماً در مراکز و کتابخانه‌های مهم دو کشور ایران و ترکیه نگهداری می‌شود. تحلیل دستنویس‌ها نشان می‌دهد که اصطلاح انتهاء در ادامه سنت‌های توثیق متن و از حدود قرن ششم هجری پدیدار شده است. دستنویس‌هایی که یادداشت‌های انتهاء دارد، از سه منظر مورد توجه است: تایید، تصحیح و شرح و بحث در باب دستنویس. به هنگام تصحیح متون، باید از دستنویس‌هایی که یادداشت انتهاء دارند با دقت بهره‌برداری کرد.

کلیدواژه‌ها: نسخه‌شناسی، انتهاء، تمدن اسلامی، تصحیح، دستنویس

Cite this article: mojarrad, mojtaba. (2023) Inha' in Islamic Manuscripts. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣṭīḥ-i mutūn). vol-3, Issue-1, 25-38. <https://doi.org/10.22034/crtc.2022.364848.1044>

۱- مقدمه

قرن دوم هجری، دوران توسعه و گسترش کتابت در تمدن اسلامی است. مسلمانان که در این زمان، وارث قلمرویی بسیار گسترده بودند، چاره‌ای نداشتند جز اینکه از راه کتابت به آموزش مبانی دینی و جهان‌شناسیک خود بپردازند. با وجود اینکه آخرین نسل از مخالفان کتابت- کتابت حدیث- همچنان بر انتقال شفاهی علوم تاکید داشتند و کاغذ و قلم را بدترین ودیعه‌گاه دانش می‌شمردند و حتی دانشی را که بر کاغذ نوشته می‌شد «بی نور» و

۲- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه کوثر. بجنورد. خراسان شمالی. ایران. Email: mojarrad_mojtaba@yahoo.com

بی ارزش می‌دانستند (خطیب بغدادی، ۱۹۷۴: ۲۰-۵۸)، اما تمدن رو به گسترش، ناگزیر بود مفاهیم و آموزه‌های خود را به صورت مکتوب منتقل کند. مسلمانان قرن دوم، در محیطی می‌زیستند که به تدریج از کتاب‌های گوناگون آکنده می‌شد و کتابت و استنساخ دستنویس‌ها به شکلی پویا و گسترده رو به فزونی می‌نهاد.

با توسعه کتابت، نهادهای اجتماعی مرتبط با آن نیز پدید آمد. کاتبان و وراقان که کارهای مربوط به ساخت و پرداخت کتاب را انجام می‌دادند (از ساخت کاغذ و مرکب گرفته تا کتابت و صحافی و تزیین کتاب) متولیان اصلی این حوزه شدند. به تدریج و با توسعه روزافزون تولید و تکثیر دستنویس‌ها، چالش بزرگی متوجه صنعت کتابت شد: تصحیف و تحریف متون. افزایش تعداد کتاب‌ها و شتاب گرفتن کتابت و استنساخ دستنویس‌ها- به منظور درآمد بیشتر- باعث شد تا میزان دقت کاتبان و وراقان کاهش یابد. در نتیجه، انواع گوناگون تحریف و تصحیف در دستنویس‌ها راه یافت (برای تحریف و تصحیف و نفوذ آن به دستنویس‌های اسلامی ر.ک: مجرد، ۱۳۹۶: ۱۹-۲۵).

به تدریج عالمان مسلمان برای مقابله با این چالش‌ها در صدد وضع قواعد و قوانینی برآمدند. این قواعد با عنوان «روش‌های اخذ دانش» یا «توثیق متن» به تدریج از حدود قرن دوم تا پایان قرن پنجم هجری توسعه و تطور یافت. مجموعه روش‌های توثیق متن در سه دسته کلی تقسیم‌بندی شده است: روش‌های بازخوانی مکرر، روش‌های مبتنی بر نسخه‌شناسی و روش‌های مبتنی بر تبارشناسی (همان: ۳۳-۴۴). در این میان روش‌های مبتنی بر تبارشناسی، به طور ویژه مورد اقبال قرار گرفت و برجسته‌ترین روش آن یعنی «اجازه» در طول قرن‌ها به یکی از متداول‌ترین روش‌های توثیق متن تبدیل شد و هنوز هم بقایای آن در آموزش‌های سنتی ما- در حوزه‌های علمیه‌ای که به سبک سنتی اداره می‌شود- دیده می‌شود.

اجازه بدین معنا بود که شیخ یا استاد، موثق بودن کتاب یا نوشته را برای شاگردان خود گواهی کند. این گواهی عموماً به صورت مکتوب و به خط و توقیع شیخ یا استاد در پایان دستنویس نوشته می‌شد. اجازه‌ها انواع گوناگونی داشت و صدها نمونه از آن‌ها را می‌توان در دستنویس‌های اسلامی مشاهده کرد (برای نمونه ر.ک: احمد، ۱۹۸۵). اجازه‌ها معمولاً برای کتابی نوشته می‌شد که یا خود شیخ و استاد مولف آن بود و شاگردان از روی آن نسخه‌برداری کرده بودند و یا اینکه شیخ و استاد سال‌ها آن را به درس خوانده- و موفق به کسب اجازه از استاد خود شده- و سپس تدریس کرده بود. انهاء نوعی از اجازه است که به احتمال زیاد از حدود قرن ششم هجری پدید آمد و به تدریج گسترش یافت.

۲- پیشینه پژوهش

تا آنجا که نگارنده جستجو کرده است در باب اصطلاح‌انهای در زبان فارسی پژوهش مستقلاً انجام نشده است. در کتاب‌هایی که به تاریخ تصحیح متن پرداخته‌اند، اشاراتی اجمالی یا تفصیلی به مباحث مربوط به سنت‌های توثیق متن دیده می‌شود، اما در این کتاب‌ها نیز اصطلاح‌انهای مورد توجه نبوده است (برای نمونه ر. ک: مایل هروی، ۱۳۸۰؛ صفری آق قلعه، ۱۳۹۱). با توجه به این نکات به نظر می‌رسد این مقاله نخستین یا یکی از نخستین کوشش‌ها برای واکاوی این اصطلاح در حوزه نسخه‌شناسی (Codicology) اسلامی است.

۳- روش پژوهش

برای بررسی اصطلاح‌انهای نیاز به جستجوی فراوان در دستنویس‌های اسلامی داشتیم. کسانی که با این کار آشنایند می‌دانند که جستجو، یافتن و سفارش تصویر دستنویس‌های اسلامی از کتابخانه‌ها و مراکز نگهداری کشورهای مختلف دنیا تا چه اندازه وقت‌گیر و هزینه‌بر است. علاوه بر این، اطلاع یافتن از اینکه آیا اصطلاح‌انهای در فلان دستنویس کهن استفاده شده است یا خیر، محدودیت‌ها و دشواری کار را صدچندان می‌کرد. ما باید دستنویس‌های کهنی که اصطلاح‌انهای در آن‌ها به کار رفته است را شناسایی و سپس بررسی می‌کردیم. بدین منظور نخست فهرستی از برخی دستنویس‌های کهن فراهم آوردیم که فهرست‌نویسان تصریح کرده بودند تصحیح شده است.

در گام بعد، کوشیدیم تا تصاویر این دستنویس‌ها را فراهم آوریم. در مواردی که دسترسی به تصویر تمام دستنویس مقدور نبود، تصویر‌انهای دستنویس را فراهم کردیم. در پاره‌ای از موارد نیز که دسترسی به دستنویس به هیچ عنوان میسر نشد، از روی یادداشت‌های فهرست‌نویسان مواردی را نقل کردیم. دستنویس‌ها عموماً در کتابخانه‌های ایران و ترکیه نگهداری می‌شود. از آنجا که کاربرد اصطلاح‌انهای از قرن نهم به بعد بسیار زیاد شده و دستنویس‌های فراوانی را می‌توان یافت که مزین به یادداشت‌انهای هستند، ما دامنه پژوهش خود را قرن هفتم و هشتم- و تنها در یکی از نمونه‌ها، نیمه نخست قرن نهم- هجری قرار دادیم. بدیهی است که تعداد دستنویس‌هایی که یادداشت‌انهای دارند چندین و بلکه چند ده برابر دستنویس‌هایی است که ما در این پژوهش از آن‌ها بهره برده‌ایم، لیکن ذکر یادداشت‌های‌انهای، فقط به منظور تاکید و آوردن شواهد برای مدعای مطرح شده در مقاله است. امید است که در آینده‌ای نزدیک، پژوهشی مستقل و گسترده- دست‌کم در حد یک کتاب ارزشمند- در باب سنت‌انهای در دستنویس‌های اسلامی انجام گیرد.

۴- معنای لغوی

اینها مصدر باب افعال از ریشه فعل متعل ناقص «نهی» است که حرف عله آن در شکل مصدری به صورت همزه درمی‌آید، مانند «هدی» یا «غوی» که مصدر آن‌ها به شکل «إهداء» و «اغواء» ساخته می‌شود. اصلی‌ترین معنای فعل «نهی» در زبان عربی، بازداشتن است ولی صورت‌های اسمی مانند «نهایة» نیز از آن مشتق شده است. راغب اصفهانی (م. قرن ۵) در باب مصدر «إنهاء» چنین آورده است: «الإنهاء فی الأصل: إبلاغ النهی، ثم صار متعارفا فی کل إبلاغ. فقيل أنهيتُ إلى فلان خبر كذا أي بَلَّغْتُ إليه النهایة» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۲۷). بنابراین واژه إنهاء به معنی ابلاغ نهی بوده و سپس به هر ابلاغ و خبر دادنی اطلاق شده است. فرهنگ‌نویسان دیگر نیز إنهاء را در معنای ابلاغ آورده‌اند (ر.ک: فراهیدی، ۱۴۱۰، ۴: ۹۳؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ۱۵: ۳۴۵؛ طریحی، ۱۳۷۵، ۱: ۴۲۶).

در میان فارسی‌زبانان، إنهاء به معنی خبر دادن از طریق نامه یا پیغام بوده و اسم فاعل آن یعنی مُنهی به جای مُخبر یا مُنبی به کار رفته است (برای نمونه ر.ک: کیکاوس بن اسکندر، ۱۳۸۳: ۲۳۷؛ نصر الله منشی، ۱۳۸۳: ۲۱؛ برای معنای دیگر این واژه ر.ک: دهخدا ذیل إنهاء). از یک دوره زمانی خاص - که اکنون و بر اساس اسناد در دسترس به طور دقیق نمی‌توانیم زمان آن را تعیین کنیم - مصدر إنهاء معنایی اصطلاحی به خود گرفته است. بدین صورت که مقابله‌کنندگان دستنویس‌ها، پس از خواندن و مقابله متن دستنویس، عبارتی دال بر مطالعه، تحشیه و تصحیح متن می‌نوشتند و آن را با اصطلاح إنهاء مشخص می‌کردند.

یک استقرای ناقص در دستنویس‌های اسلامی، نشان می‌دهد که این واژه دست‌کم از ابتدای قرن هفتم در دستنویس‌ها قابل مشاهده است. بر این اساس، به نظر می‌رسد که کاربرد اصطلاح إنهاء به قبل از قرن هفتم هجری می‌رسد و بعید نیست که بتوان این زمان را تا حدود قرن پنجم نیز به عقب برد. متأسفانه به سبب فقدان پژوهش‌های علمی و دقیق در باب اصطلاحات نسخه‌شناسی اسلامی، اکنون نمی‌توانیم تخمین دقیق‌تری را مطرح کنیم. بدیهی است که با پیدا کردن شواهد کهن‌تر می‌توان دامنه این استقرای منطقی را دقیق‌تر مشخص کرد. بر اساس کهن‌ترین دستنویس‌هایی که یافته‌ایم و در این مقاله ذکر خواهیم کرد، به طور قطع این اصطلاح در اواخر قرن ششم کاملاً شناخته شده بوده است.

۵- معنای اصطلاحی

واژگان و اصطلاحات در دوره‌های مختلف تاریخی و حوزه‌های جغرافیایی دچار تطور معنایی و کاربردی می‌شوند.

اصطلاح‌انهای نیز از این قاعده مستثنی نیست. این اصطلاح به احتمال زیاد، در جغرافیای گسترده جهان اسلام با اشتراکاتی در معنی و اختلافاتی در دامنه فهم به کار می‌رفته است. به همین سبب در دستنویس‌هایی که مبنای کار ما بوده است، اینها در چند معنای مختلف و البته نزدیک به هم استفاده شده است. این تطور معنایی نشان می‌دهد که اصطلاح‌انهای به تدریج توسعه معنایی یافته و به شکل یک اصطلاح خاص متن‌پژوهی باقی نمانده است بلکه معانی دیگری نیز یافته که سبب شیوع فراوان این اصطلاح در قرن‌های بعد شده است. در ادامه به بررسی سه معنای نزدیک اما متفاوت این اصطلاح خواهیم پرداخت.

۱-۵- انهای در معنی تایید دستنویس

عالمان مسلمان برای توثیق نصوص- یعنی اطمینان حاصل کردن از اینکه متن به درستی از مولف به مخاطب منتقل شده است- قواعدی را وضع کردند که از جمله آنها اجازه بود. اجازه‌ها انواع مختلفی داشت و یکی از آنها اجازه معین برای معین خواننده می‌شد (ر.ک: مجرد، ۱۳۹۶: ۴۴). در این نوع اجازه، فردی با نوشتن یادداشت بر روی دستنویس یک متن، تایید می‌کرد که آن دستنویس از انواع تحریف‌ها و تصحیف‌ها مصون مانده است. این نوع از اجازه را به طور معمول کاتبان برجسته یا بزرگان می‌نوشتند. گویا متداول‌ترین کاربرد اصطلاحی انهای مربوط به همین معنی- یعنی اجازه‌ای دال بر توثیق متن- است.

در این نوع از انهای، یادداشت‌ها به گونه‌ای عام نوشته می‌شد و با واژگان یا کلمات خاصی محدود نمی‌شد. گاهی فقط ممکن است انهای‌کننده از واژگانی مانند «مطالعه» یا «کتابه» در انهای خود بهره برده باشد. اما بیش از این چیز دیگری در این نوع از یادداشت‌های انهای به چشم نمی‌خورد. برای نمونه حسن بن علی بن جوزی در سال ۶۰۱ هجری یکی از دستنویس‌های مسند ابن حبان (۲۶۱-۳۵۴ ق.) را بدین گونه انهای کرده است: «انهای لغیره الحسن بن علی بن الجوزی صاحب نهار الاربعاء سلخ محرم سنة احدى و ستمائة تالیاً قوله سبحانه و تعالی فان مع العسر یسرا ان مع العسر یسرا و صلی الله علی سیدنا محمد النبی الامی و آله الطیبین الطاهرین والحمد لله رب العالمین و حسبنا الله و نعم الوکیل» (ابن حبان، بی‌تا).

همچنین در پایان دستنویسی از تاریخ طبری که در قرن هفتم هجری کتابت شده، دو انهای تاییدی نوشته شده است، یکی مربوط به قرن هفتم است و دیگری نوشته شده در قرن نهم. انهای نخست را فردی به نام حسین بن محمد تبار (؟ یا تمار) در سال ۶۹۹ هجری بدین گونه نوشته است: «انهای مطالعه و ماقبله الفقیر الی الله عزوجل الحسین بن محمد بن التبار [؟] عفا الله عنه برحمته و کتب فی سلخ المحرم من سنة تسع و تسعین و ستمائة

الهالیه» (طبری، بی تا). اینهاى دوم نیز چنین است: «انهاه مطالعه الفقير الى الله عزوجل عبدالقادر بن عبدالوهاب ابن ابراهيم الدجيلي رحمهم الله تعالى فى شهر رجب لسنة ٨٢٩ هلالية» (همان). وجود چند إنهاء با فواصل زمانى بر روى يك دستنويس نشان مى دهد كه دستنويس يادشده در دوره‌هاى مختلف خوانده شده و مورد تايد قرار گرفته است. از همين رو، اين دستنويس‌ها را بايد از دستنويس‌هاى اصيل و مورد وثوق عالمان به شمار آورد.

دستنويس‌هاى كه به شكل «تعلق» نوشته مى‌شد- يعنى كاتب مشخص مى‌كرد كه دستنويس اش را مقابله نكرده و يا حاصل تقريرهاى كلاسى بوده است- پس از بازخوانى و تايد با يادداشت‌هاى إنهاء مشخص مى‌گرديد (درباره اصطلاح تعلق در نسخه‌هاى خطى ر.ك: مجرد، ياحقى، ١٣٩٣). نمونه‌اى از اين موارد، دستنويس جلد دوم كتاب المحيط الرضوى از رضى الدين سرخسى حنفى (د. ٦٧١ ق.) است كه در سال ٧١٧ به صورت تعلق نوشته و در سال ٧٣٢ با اين يادداشت، إنهاء شده است: «الحمد لله انهي هذا الجزء تعليقا عبدالقادر البقلى المالكي يوم السبت لاربع ان [كذا] بقين من جميدى الاول اثنين و ثلاثين و سبعمائة» (سرخسى، ٧١٧).

نمونه ديگرى از اينهاى تايدى كه با واژه «كتابه» ذكر شده دستنويس الفريد فى اعراب القرآن المجيد از منتجب الدين همدانى (د. ٦٤٣ ق.) است كه در سال ٧٤٢ كتابت و إنهاء شده است. كاتب براى تايد دستنويس اش، انجامه را چنين نوشته است: «انهاه كتابه محمد بن عثمان بن عبدالرحمن بن عيسى ابن موسى بن ارزجان الكركى مولدا دمشقى منشا... فى مدة آخرها شهر المحرم سنه اثنين و اربعين و سبع الماية [كذا] بمنزله من الباذراورد (؟) رحم الله على واقفها...» (همدانى، ٧٤٢).

٥-٢- إنهاء در معنى تصحيح دستنويس

گاهى مراد از اصطلاح إنهاء، توجه دادن به تصحيح دستنويس است. مصححان و عالمان مسلمان در حين خواندن متن، دستنويس خود را با دستنويس‌هاى ديگرى كه در اختيار داشتند- و يا منابع جانبى- مقابله و احيانا مواردى را تصحيح و در حاشيه متن مشخص مى‌كردند. در اين موارد يادداشت إنهاء با خوشه‌هاى واژگانى خاصى ذكر مى‌گرديد كه از جمله آن‌ها مى‌توان به واژگان قرائت، سماع (برائى معنائى متن شناسانه قرائت و سماع نزد عالمان مسلمان ر.ك: مجرد، ١٣٩٦: ٣٥-٣٧)، تصحيح، تهذيب و ضبط اشاره كرد.

تفاوت اصلى اين نوع از إنهاء با اينهاى تايدى در اين است كه در اينهاى تايدى، خود دستنويس به طور كلى تايد مى‌شود و إنهاء‌كننده تايد مى‌ورزد كه دستنويس از هر نوع تحريف و تصحيف مصون است؛ اما در اينهاى

تصحیحی تکیه اصلی نه بر متن دستنویس، بلکه بر تصحیحاتی است که در حواشی دستنویس نوشته شده است. در اینجا إنهاء کننده بیش از تایید دستنویس، به تایید تصحیحات خویش می‌پردازد و از همین رو اگر تصحیحات وی در حاشیه یا متن مورد توجه قرار نگیرد، إنهاء او نیز از حیث اعتبار ساقط خواهد بود.

کهن‌ترین إنهایی که یافته‌ایم از همین نوع است و در سال ۵۹۷ هجری نوشته شده است. در دستنویسی از کتاب ادب الکاتب ابن قتیبه دینوری (۲۱۳-۲۷۶ ق.) مصحح در حاشیه انجامه یادداشتی بدین شکل نوشته است: «انتهیت قرائتی علیه ایده الله بجمیعه فی یوم السبت منتصف شهر صفر من سنة سبع و تسعين و خمسمائة و لله الحمد» (ابن قتیبه، بی‌تا). واژه نخست را شاید بتوان «انتهیت» نیز خواند اما چنان که پیشتر گفتیم «إنهاء» و «انتهاء» از یک ریشه فعلی است و شاید در مواردی این دو را به جای یکدیگر به کار می‌برده‌اند.

نمونه دیگر یادداشت یحیی بن سعید است که بخشی از کتاب کافی ثقة الاسلام کلینی (د. ۳۲۹ ق.) را انه‌ای تصحیح کرده است: «إنهاء الی هاهنا قراءة و تصحیحا نفعه الله و ایانا بمحمد و آله و کتب یحیی بن سعید فی جمادی الاخرة سنة اثنین و خمسين و ستمائة» (کلینی، بی‌تا) و در جای دیگر: «إنهاء قراءة و تصحیحا نفعه الله و ایانا بمحمد و آله و کتب یحیی بن سعید فی ربیع الاخر سنة اثنین و خمسين و ستمائة» (همان).

در دستنویسی کهن از کتاب نه‌ای الاحکام شیخ طوسی (د. ۴۶۰ ق.) دو انه‌ای تصحیحی به تاریخ ۶۹۹ و ۷۰۰ هجری آمده است که نشان می‌دهد کتاب را بر إنهاء کننده قرائت کرده‌اند و او پس از سماع به تهذیب و تصحیح آن پرداخته است. إنهاء نخست چنین است: «إنهاء احسن الله توفیقه قراءة و سماعاً لشرحه نفعه الله تعالی سید علی بن السید... العمید الحسینی... کتبه الفقیر الی الله تعالی محمد بن یحیی بن احمد بن یحیی بن الحسن بن سعید الحلی الهذلی جمادی الاخرة من سنة تسع و تسعين و ستمائة هجرية و صلی الله علی سیدنا محمد و آله الطاهرين و سلم تسلیم» (طوسی، ۶۹۹).

إنهاء دوم نیز بدین شکل یادداشت شده است: «إنهاء احسن الله توفیقه و تسدیده قراءة صحیحة مهذبة و سماعاً لشرحه نفعه الله تعالی... و کتبه الفقیر الی الله تعالی محمد بن یحیی بن احمد بن یحیی بن الحسن بن سعید الهذلی الحلی فی خامس شهر ربیع الاول من سنة سبعمائة هجرية و الحمد لله جله و صلی الله علی محمد و آله محمد الطیبین الطاهرين» (همان).

۳-۵- انهاء در معنی شرح و بحث متن

یکی دیگر از کاربردهای اصطلاح انهاء نزد عالمان مسلمانی که با متون و توثیق آن‌ها سروکار داشته‌اند، انهاء در معنی شرح و بحث پیرامون متن بوده است. در اینجا علاوه بر تایید و تصحیح متن، کار سومی نیز انجام می‌گرفته که عبارت بوده است از خواندن و شرح و ایضاح متن. این نوع از انهاء را می‌توان «انهای شرح» نامید. در انهای شرح همان دستنویسی که مبنای کار شیخ یا استاد بوده است تصحیح نیز می‌شده و در نهایت پاره‌ای از مواضع مهم متن در حاشیه دستنویس شرح می‌شده است. البته در این نوع از انهاء تکیه اصلی بر شرح و ایضاح متن بوده است نه تصحیح آن؛ اما در مواردی نیز شارحان به تصحیح پاره‌هایی از متن می‌پرداختند یا ضبط‌های دیگر را متذکر می‌شدند.

در باب انهای شرح دست‌کم باید به دو نکته توجه داشت: نخست اینکه دستنویس انهاء‌شده، مبنای کار شارح بوده است و احیاناً اگر دستنویس‌های دیگری از آن متن وجود داشته باشد، انهای شرح در باب آن‌ها اعتباری ندارد. دوم آنکه انهای شرح به معنای آن نیست که لزوماً شیخ یا استاد متن را شرح کرده باشد، گاه دیگران به شرح متن می‌پرداختند و استاد شرح آنان را تایید می‌کرد و انهایی دال بر صحت شرح دیگران می‌نوشت که با تعبیری مانند «انهاه سماعا لشرحه» مشخص می‌شد.

یوسف بن مطهر حلّی در سال ۶۷۷ هجری کتاب الخلاف شیخ طوسی را انهای شرح کرده است: «انهاه ایده تعالی قرائة و بحثاً و سماعاً لشرحه اسعده الله تعالی فی الدارین کتبه یوسف بن مطهر فی العشر الاخر من ربیع الاول سنة سبع و سبعین و ستمائة حامداً مصلیاً» (طوسی، ۶۵۰). و جالب‌تر آنکه نوه وی یعنی فخرالدین نیز بر کتاب پدرش یعنی حسن بن یوسف بن مطهر حلّی معروف به علامه حلّی یادداشت انهایی نوشته که نشان می‌دهد کتاب علامه در مجالس مختلف خوانده می‌شده و او کتاب را برای مستمعان شرح می‌داده است: «انهاه ایده الله تعالی قرائة و بحثاً و فهماً و ضبطاً و استشراحاً وفقه الله لمرضاته ولا یحرمنا من صالح دعواته فی مجالس آخرها عشر جمادی الاولی سنة ۷۲۵» (ابن مطهر حلّی، ۷۱۵).

گاهی علاوه بر تصحیح و شرح متن، عالمان به نقد و بررسی متن نیز می‌پرداختند و مواضع گوناگون متن را از منظرهای مختلف واکاوی می‌کردند. این موارد را نیز با عنوان انهاء مشخص می‌کردند و حتی در یادداشت‌های خود به صورت مفصل توضیح می‌دادند که دستنویس را از لحاظ کدام موارد بررسی یا نقد کرده‌اند. نمونه آن یادداشتی است که علی بن محمود حسینی در قرن هشتم و در فخرآباد ورامین نوشته و توضیح داده که محمد بن

محمد راوندی چگونه کتاب الاحکام آمدی (۵۵۱-۶۳۱ ق.) را شرح و نقد کرده است:

«انها صاحب... المولى المعظم... العلماء المتبحرين، افضل المتأخرين، قطب الملة والدين، فخر الاسلام و المسلمين محمد بن محمد الراوندی ادام الله عزّه و افضاله و كثر فى علماء المومنين امثاله و فرغ من استكشاف معضلاته و استيضاح مشكلاته و الوقوف على غوامضه و الثبوت فى مداحضه و العثور على حلوه و حامضه و استملاء حواشيه و تعليقاته و استمداء فوائده و تحقيقاته... نظراته و اشكاله فى روم انكشاف المنعقد و انحلاله، يوم الاربعاء ثالث عشر شهر ذى الحجة الحرام احدى عشرة و سبعمائة هجرية نبوية متعه الله بفضائله و فواضله بمحمد و عترته الطاهرين حرره العبد الضعيف على بن محمود بن... الدين الحسينى بيمينه فخرآباد ورامين حماه الله تعالى و جميع بلاد المسلمين حامدا مصليا مسلما مستغفرا مستعينا بالله وحده» (آمدی، ۷۰۴).

گاه یادداشت‌های شرح برای این نوشته می‌شد که نشان دهد شرحی که در حاشیه دستنویس آمده، ریخته ذهن و ضمیر مولف کتاب است و خود او در جلسات مختلف کتابش را شرح داده است. در این موارد إنهاء نشان می‌داد که مولف دستنویس إنهاء شده را تایید کرده است و همچنین شروحي که در حاشیه دستنویس آمده گفتارهای خود اوست. برای نمونه در دستنویسی از شرح نهج البلاغه که در قرن هشتم کتابت شده، مولف به شرح متن پرداخته است: «بلغ قراءة و انها شرحا فشهد بصفاء ذهنه و شدة ذكائه وفقه الله لمراضيه و ذلك فى مجالس متعددة آخرها يوم عشرين رمضان المبارك لسنة ست و ثمانين و سبعمائة و كتب جامع الكتاب...» (ابن عتایقی حلی، ۷۸۶).

در باب کتاب‌هایی که در چند جلد نوشته می‌شدند و حجم زیادی داشتند، معمولا پس از اتمام هر بخش - که گاه ممکن بود حدود چند ماه یا چند سال به طول بینجامد - یادداشت‌های إنهاء جداگانه نوشته می‌شد. نمونه این نوع از إنهاء را می‌توان در دستنویس المهدب البارع دید. این دستنویس چند إنهاء در فواصل زمانی متفاوت دارد. انهای نخست چنین است: «انها ایده الله تعالى قراءة و بحثا و فهما و استشرحا فى مجالس متعددة آخرها ثالث شهر ربيع الاول من سنة خمس عشرة و ثمانمائة هجرية. و كتب اضعف العباد احمد بن محمد بن فهد مصنف الكتاب و الحمد لله وحده و صلى الله على نبينا محمد وآله».

انهای دوم بدین صورت است: «انها ادام الله تعالى فضله مرة ثانية فى مجالس متعددة آخرها من عشر شهر محرم الحرام افتتاح سنة ست عشرة و ثمانمائة هجرية. و كتب اضعف العباد احمد بن محمد بن فهد مولف الكتاب و الحمد لله وحده و صلى الله على سيدنا محمد النبى وآله وسلم تسليما». و انهای سوم نیز چنین است: «انها ادام الله فضله مرة ثالثة فى مجالس متعددة آخرها رابع عشر جمادى الاولى من سنة ست عشرة و ثمانمائة و كتب احمد

بن فهد جامع الكتاب و الحمد لله وحده و صلى الله على سيدنا محمد و آله وسلم تسليمًا كثيرًا» (ابن فهد حلی، ۸۱۲).

۶- نتیجه‌گیری

در دستنویس‌های اسلامی یادداشت‌هایی با عنوان «إنهاء» به چشم می‌خورد. این یادداشت‌ها که از حدود قرن هفتم به بعد رواج معناداری یافته به احتمال زیاد در قرن‌های ششم و یا حتی پنجم پدید آمده است. إنهاء در معنای اصطلاحی اش دست‌کم سه نوع فعالیت متنی را نشان می‌دهد: نخست تأیید یک دستنویس که به شکل انهای تأیید نوشته می‌شد؛ دوم تصحیح و تهذیب دستنویس که به صورت انهای تصحیح شناخته می‌شود و سوم شرح یا بحث پیرامون متن که آن را انهای شرح می‌خوانیم. إنهاء به تدریج رواج گسترده‌ای یافت به گونه‌ای که در دستنویس‌های مربوط به قرن‌های نهم و پس از آن با صدها دستنویس روبرو می‌شویم که یادداشت آنها در ظاهر یا حاشیه انجامه آنها به چشم می‌خورد.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

کتابنامه

- آمدی، ابوالحسین علی بن محمد (۷۰۴). الاحکام فی اصول الاحکام. دستنویس شماره ۱۲۵۲۱ محفوظ در کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی. قم. کتابت: ۷۰۴ قمری.
- ابن حبان، ابوحاتم محمد بن حبان (بی‌تا). المسند الصحیح علی التقاسیم و الانواع. دستنویس شماره ۵۲۴ مجموعه فیض الله افندی در کتابخانه ملت. استانبول.
- ابن عتیقی حلی، کمال الدین (۷۸۶). شرح نهج البلاغه. دستنویس شماره ۳۸۱ محفوظ در کتابخانه مدرسه نمازی. خوی. تاریخ کتابت: ۷۸۶.

- ابن قتیبه، ابومحمد عبدالله بن مسلم (بی تا). ادب الکاتب. دستنویس شماره ۲۷۴ مجموعه حفید افندی در کتابخانه سلیمانیه. استانبول. کتابت در قرن ششم یا پیش از آن.
- ابن مطهر حلّی، حسن بن یوسف (۷۱۵). نهج المسترشدين فی اصول الدین. دستنویس شماره ۱۰۹۶۴ محفوظ در کتابخانه بریتانیا که تصویر آن در مرکز احیاء میراث اسلامی نگهداری می‌شود. لندن. کتابت: ۱۸ ذی‌الحجه ۷۱۵ هجری.
- ابن فهد حلّی، جمال الدین ابوالعباس احمد بن محمد (۸۱۲). المهذب البارع فی شرح مختصر النافع. دستنویس شماره ۶۷۳۶ محفوظ در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران. تهران. تاریخ کتابت: یکشنبه ۲۱ شعبان ۸۱۲ هجری.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق.). لسان العرب. بیروت: دارصادر.
- احمد، احمد رمضان (۱۹۸۵ م.). الایجازات و التوقیعات المخطوطه فی العلوم النقلیه و العقلیه. قاهره: هیئة الآثار المصریه.
- خطیب بغدادی، ابوبکر احمد بن علی (۱۹۷۴ م.). تقييد العلم. تحقیق و تصدیر یوسف العش. بی‌جا: دار احیاء السنه النبویه.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷ ش.). لغت‌نامه. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق.). المفردات فی غریب القرآن. تحقیق صفوان عدنان داودی. دمشق/بیروت: دارالشامیه/ دارالعلم.
- سرخسی، رضی الدین بن العلاء (۷۱۷ ق.). المحيط الرضوی. دستنویس شماره ۹۵۹ مجموعه فیض الله افندی در کتابخانه ملت. استانبول. تاریخ کتابت: شنبه ۱۷ رمضان ۷۱۷ هجری.
- صفری آق قلعه، علی (۱۳۹۱ ش.). نسخه‌شناخت (پژوهشنامه نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی). با مقدمه ایرج افشار. تهران: میراث مکتوب.
- طبری، محمد بن جریر (بی تا). تاریخ الطبری. دستنویس شماره ۱۰۴۵ در مجموعه کوپولو کتابخانه سلیمانیه. استانبول.
- طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵ ش.). مجمع البحرین. تحقیق السید احمد الحسینی. طهران: المکتبه المرتضویه.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۶۹۹). دستنویس نهاییه الاحکام به شماره ۲۷۲۷ محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی. تهران. تاریخ کتابت: شنبه پانزدهم رمضان ۶۹۹ هجری.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۶۵۰). دستنویس الخلاف فی الاحکام به شماره ۱۲۵۰۱ محفوظ در کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی. قم. تاریخ کتابت: ۶۵۰ هجری.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ ق.). کتاب العین. تحقیق الدكتور مهدی المخزومی و الدكتور ابراهیم

السامرایبی. قم: مؤسسه دارالهجره.

- کلینی، محمد بن یعقوب (بی تا). الکافی. دستنویس شماره ۱۴۴۱۹ محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی. تهران.
- کیکوس بن اسکندر، عنصر المعالی (۱۳۸۳ ش.). قابوس‌نامه. به اهتمام و تصحیح غلامحسین یوسفی. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰ ش.). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- مجرد، مجتبی، یاحقی محمدجعفر (۱۳۹۳). «واکاوی اصطلاح تعلیق در نسخه‌شناسی بر اساس انجامه‌های نسخ خطی سفینه تبریز و چند نسخه دیگر». مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات. دوره ۲۵. شماره ۴: ۷۵-۸۷.
- مجرد، مجتبی (۱۳۹۶ ش.). سنت تصحیح متن در ایران پس از اسلام. تهران: هرمس.
- نصرالله منشی، ابوالمعالی (۱۳۸۳ ش.). ترجمه کلیله و دمنه. تصحیح و توضیح مجتبی مینوی طهرانی. تهران: امیرکبیر.
- همدانی، منتجب‌الدین ابوالعز (۷۴۲ ق.). الفرید فی اعراب القرآن المجید. دستنویس شماره ۱۸۳ مجموعه حمیدیه در کتابخانه ملت. استانبول. تاریخ کتابت: محرم ۷۴۲ هجری.